

Een zeer nobele tempel...

Op 25 februari 1999 werd een nieuw boek gepresenteerd. Het was niet zo maar een boek: de geschiedenis van Zutphens oudste kerk, de Sint Walburgiskerk, wordt er uitvoerig in beschreven. Eén van de redactieleden van dit boek was prof. dr. W.Th.M. Frijhoff uit Amsterdam (VU). Bij de presentatie van dit boek heeft hij een toespraak gehouden¹. De tekst ervan heeft hij beschikbaar gesteld voor publikatie. Wij zijn hem daar zeer dankbaar voor.

Toen de Florentijnse edelman en ambassadeur Lodovico Guicciardini in 1588 bij drukker Plantijn te Antwerpen de derde uitgave van zijn beschrijving van de Nederlanden publiceerde, voegde hij aan het lemma Zutphen toe hoe verrukt hij was over de Sint-Walburgiskerk aldaar. Hij noemt haar *un Templo molto nobile, et antico du struttura et fattione, benche sia a posta edificato alquanto oscuro, a uso, et imitatione di quei primi tempi, che la Religione Cattolica incominciò a fiorire*, vertaald: *Het is een zeer edele tempel [hij bedoelt een statige, prachtige kerk], overoud naar aanleg en bouw, zij het wel een beetje donker gebouwd, zoals gebruikelijk was in de oude tijden toen de katholieke religie begon te bloeien.*

Om meer dan één reden is dit een belangrijk getuigenis. Guicciardini sprak uit persoonlijke ervaring, en zulke getuigenissen van buitenlanders zijn zeldzaam voor Zutphen, zeker vóór de definitieve overgang naar de Reformatie. Het is ook het oudste getuigenis van een bezoeker dat iets zegt over de sfeer die in de kerk hing - en tegelijk is het het laatste dat ons iets over de katholieke fase van de kerk vertelt, want drie jaar later werd de kerk aan de Nederduitse Gereformeerde [we zouden nu zeggen: Nederlandse Hervormde] Gemeente toebedeeld en werd het interieur ingrijpend veranderd. Niet alleen werd bijna alles wat los en vast zat op kortere of langere termijn verplaatst,

verhuld of gesloopt, vooral ook werd de kerk grondig heringericht. De crypte en het oxaal, de koorbanken en de altaren, en veel van de gebrandschilderde vensters en de beeldhouwwerken verdwenen, net als de befaamde reliek van Sint Justus, en de devotionalia bij het beeld van stadspatrones Onze Lieve Vrouw, zoals de zilveren papegaai, de zilveren scheepjes en de wijgeschenken, de brokaten mantels, de halsbanden met edelstenen en de gouden kettingen om het Mariabeeld. Er kwam een geheel nieuwe ruimte tot stand waarin de middeleeuwer de aloude somberte, de sfeervolle scheinmer van beschotten, opbouwsels, meubilair en beglazing niet meer zou herkennen. De nieuwe ruimte ontwikkelde stukje bij beetje haar eigen betovering. Terwijl in de middeleeuwse kerk Onze Lieve Vrouw in de Zonnekrans het licht symboliseerde, stroomt het licht nu zelf vrijelijk de ruimte binnen en maakt het een bezoek op een stralende dag tot een onvergetelijke ervaring. De schitterende, lichte ruimte die de kerk ons nu biedt, doet - veel beter dan in de Middeleeuwen - het gebouw in zijn totaliteit tot zijn recht komen. Maar ze spreekt niet meer van de oude geleidingen waaruit het is opgebouwd: het koor van het kapittel, het schip van de parochie, de kapel van de raad, de koorkapellen van de gilden en andere stichtingen, zonder nog te spreken van de thans geheel verdwenen crypte en van de ruimte die voor het grafelijk graf met zijn lichtkroon was gereserveerd.

Nieuwe geledingen zijn daarvoor in de plaats gekomen en hebben de kerk radicaal omgevormd: de dooptuin, de preekkerk, de wandelkerk, de trouwkapel, en zo verder. De Sint-Walburgiskerk van nu is zo totaal anders dan die van toen, dat Guicciardini zich er niet meer in zou herkennen.

Toch staan er twee woorden in Guicciardini's getuigenis die elke Zutphenees en elke bezoeker nog steeds onvoorwaardelijk zal onderschrijven: het is een zeer *nobele* tempel en hij is *overoud*. De majesteit van het gebouw, afgewisseld door lyrische woorden over de pittoreske bedaking of de wonderlijke librije met de indrukken van de duivelspoten, door Staring later bijgeslepen tot de Jaromirlegende, vormt door de eeuwen heen het leidmotief van alle stadsbeschrijvingen door bezoekers uit binnen- en buitenland. Geen tekenaar, schilder of fotograaf die Zutphen aandoet zonder een of ander facet van de Sint-Walburgiskerk te ver-eenewigen. Deze is niet alleen het embleem van Zutphen, ze is – hoe composiet ook samengesteld – tevens de echte reden om de stad met een bezoek te vereren. Al mag Zutphen veel andere genoegens te bieden hebben, in die kerk heeft de stad vanouds haar identiteit geïnvesteerd en door die kerk geeft zij zich te kennen. Guicciardini, als steeds een meesterlijk waarnemer, heeft dat goed begrepen.

Behalve een nobel gebouw is de Sint-Walburgiskerk ook een overoude kerk. Hoe oud precies zal wel nooit kunnen worden vastgesteld, maar dat ze een boeiende voorgeschiedenis heeft, is wel zeker. Toen mr. R.W. Tadama in 1856 zijn in veel opzichten nog steeds onvolprezen *Geschiedenis van Zutphen* schreef, wist hij met de ouderdom van de Sint-Walburgiskerk eigenlijk niet goed raad. Hij kende wat oude bisschoppelijke privilegies en grafelijke acten, en tobde eindeloos met de sterk met mythen en legenden omsluisde genealogie van de heren en graven van Zutphen, waarin hij de sleutel tot het ontstaan van de stad zag.

Lange tijd is dat zo gebleven. Wat men daar ook van moge denken: reeds toen was duidelijk dat de geschiedenis van de Sint-Walburgiskerk onlosmakelijk met die van het wereldlijk gezag, bisschop, keizer of graaf, verweven was. De vraag was echter hoe precies, en of er misschien nog andere spelers in het spel waren.

Eén van die andere spelers zou al gauw opdoemen en gaandeweg het gezag van de graaf overnemen: het stadhuis, de magistraat, de burgerlijke gemeente. Eén van de meest boeiende aspecten van de geschiedenis van de Sint-Walburgiskerk is immers dat zij vanaf het eerste begin niet slechts de kerk van een groep kanunniken of monniken, een gilde of broederschap, of alleen van een stadsdeel was, maar de echte stadskerk, de kerk voor allen, voor de hele stad, inclusief hen die hun religieuze oefeningen elders hielden en voor de minder gelovigen, ja voor de niet-gelovigen. Ze was, en is, de publieke ruimte waar ieder wat van zijn of haar gading vindt. Ze is ruimhartig genoeg om ieder de gelegenheid te geven zich ermee te identificeren, en zijn of haar eigen vorm van geloof erin te proeven. Kerk en stad zijn dus nauw op elkaar betrokken, ze horen bij elkaar en kunnen niet goed buiten elkaar om worden begrepen. Dat geldt voor hun oorsprong, dat geldt voor hun vormgeving, dat geldt voor hun cultuur, dat geldt ook en vooral voor het beeld dat we ons van beide maken. Daarom kan een geschiedenis van de Sint-Walburgiskerk ook nooit een geschiedenis van de kerk alléén zijn, en al evenmin een simpele kerkgeschiedenis van de kerkelijke gemeente. Het moet een geschiedenis van de liefdesrelatie tussen het kerkgebouw, het geloofsleven en de stedelijke gemeenschap zijn, met behulp van alle vormen van geschiedschrijving en alle benaderingen waarover we beschikken.

Het heeft lang geduurd voordat zo'n meervoudige invalshoek denkbaar was. Aan het begin van deze eeuw brak de beginnende oorkondenleer in de persoon

van professor Oppermann de staf over de zekerheid die de oude acten over het ontstaan van kerk en stad leken te geven. Hij maakte korte metten met het toenmalig geschiedverhaal: alles wat de oude schrijvers hadden geproduceerd was vals, en van de geschiedenis van het oude Zutphen bleef niet veel meer over. De beruchte 'Zutphense falsa' hebben generaties geschiedenisstudenten gebiologeerd en – het moet gezegd – de geschiedenis van onze stad niet altijd goed gedaan. Oppermanns hyperkritiek is thans achterhaald. We hebben geleerd allerlei niveaus en dimensies te zien achter de blote tekst die hem zo intrigeerde. En er zijn nieuwe methoden, theorieën en wetenschappen opgekomen. Naast teksten zijn beelden en materiële relikten, de stadsarcheologie, het landschap en de stedenbouw, even belangrijk gebleken als bronnen voor het geschiedverhaal.

Toch was die fase van afbraak heilzaam, want ze heeft het mogelijk gemaakt dat we weer met een frisse blik naar de oudste geschiedenis van Zutphen zijn gaan kijken, zonder al te veel gehinderd te worden door vastgeroeste beelden en tra-

ditaties. Ze heeft ruimte gemaakt voor de nieuwe benaderingen die u in dit boek zult aantreffen: archeologie, bouwgeschiedenis, kunstgeschiedenis, liturgiegeschiedenis en cultuurgeschiedenis geven tezamen een wezenlijk nieuw, veel rijker beeld van het ontstaan van de kerk, haar ontwikkeling en functies, en haar plaats in de stedelijke gemeenschap, dan we gewend waren.

De manier waarop we nu naar de Sint-Walburgiskerk kijken verschilt dan ook volkomen van die van honderd jaar geleden. Het boek dat nu verschijnt, vormt daar de weerslag van. Het is zeker nog niet volmaakt, en ook niet compleet, want niet voor alle aspecten waren kenners beschikbaar. Bovendien weet elke historicus dat het verhaal dat erin wordt verteld minstens op onderdelen al spoedig weer zal worden aangevochten. Maar het weerspiegelt wel wat we met de huidige stand van de historische wetenschappen op verantwoorde wijze over de Sint-Walburgiskerk kunnen vertellen.

Dat verhaal is er een van genegenheid en liefde. Wie van Zutphen houdt, houdt

van de Sint-Walburgiskerk, en wie die kerk eert, is een minnaar van Zutphen. Laten we die woorden – houden van, minnaar – maar gerust letterlijk nemen en ons niet voor onze gevoelens schamen. De Sint-Walburgiskerk is een prachtige kerk, die ontroert, tot denken brengt, en lyrische ontboezemingen ontlokt. Een kerk die ieder, die de kans krijgt haar te bezoeken of er gewoon even omheen te flaneren, iets doet – wat dat ‘iets’ ook moge zijn: geloof, esthetische ontroering, geborgenheid, een vleug trots, of simpelweg het gevoel iets van waarde te zien. Dat komt omdat de kerk identiek is met de stad, in metonymische zin: wie de Sint-Walburgiskerk noemt, identificeert Zutphen, zoals de Dom staat voor Utrecht, de Lebuïnus voor Deventer en de Eusebius voor Arnhem. Dertig tot veertig generaties Zutphenen hebben die kerk gezien, gebruikt, bewonderd of verguisd – maar ze zijn er nooit onverschillig voor gebleven, en wie aan de kerk kwam, kwam aan hen. Meer dan een katholieke of protestantse kerk is de Sint-Walburgiskerk altijd bij uitstek de stadskerk geweest, de publieke kerk, en, in alle betekenissen van het woord, de Grote Kerk. Juist in de complexiteit van haar bouw, in de elementen die er eeuw na eeuw aan zijn toegevoegd, die zijn hersteld of veranderd, tot op de dag van heden, sluit de kerk zo prachtig en beeldend aan bij de steeds doorgroeiende, steeds weer veranderende gemeenschap die een stad is. De Sint-Walburgiskerk is een spannende kerk, zoals Zutphen een spannende stad is voor wie zijn of haar ogen en hart open zet.

Staat u mij toe hier even mijn eigen ervaring op te roepen. Ik was nog klein, zes jaar oud, toen in 1948 de toren van de Sint-Walburgis naar beneden kwam. Dat is, samen met het oorverdovend geluid van het laatste oorlogsbombardement dicht bij mijn ouderlijk huis, een van de eerste levenservaringen die ik me herinner, en de allereerste waarvan ik een scherp beeld heb bewaard. Toen ik er in het Stedelijk Museum laastst een filmpje

van zag, kreeg ik weer een schok van herkenning. Ik zie mij nog staan kijken, terwijl mijn vader foto's van de brandende toren maakte. Ik koester die nog steeds. Op dat moment moet ik hebben beseft hoezeer de Sint-Walburgiskerk één is met Zutphen: de menigte die met ingehouden adem stond te kijken hoe het hart uit de ziel van de stad dreigde te worden gesneden, en die daar bijna lijfelijk pijn over voelde. Gelukkig is het minder erg gebleken dan het zich liet aanzien - de toren is er naar mijn mening zelfs op vooruitgegaan. En hoe dan ook, zoals we in mijn huidige woonstad Rotterdam hebben kunnen zien, is het aan kerken eigen weer van de grond af te kunnen worden opgebouwd zonder dat ze iets van hun functie, betekenis en ziel verliezen. Integendeel zelfs, hoe paradoxaal het ook moge klinken, zo'n rampje maakt de kerk dierbaar door de inspanning die van de gemeenschap wordt gevraagd: sluisende waarden en symbolen worden weer bewust gemaakt.

Ook in Zutphen is de kerk herhaaldelijk vernieuwd, en in zekere zin als een fenix herrezen - vaker misschien dan we denken. Laat ik een paar van die momenten opsommen:

- de oerkerk verliest zich in de nevelen van het verleden;
- de romaanse kerk is feitelijk nog slechts een herinnering;
- de middeleeuwer zag een heel andere kerk dan wij, niet alleen qua inrichting, maar ook qua omvang;
- de stukken bouwwerk waaruit de kerk gaandeweg is opgebouwd en die haar, met zijbeuken en transept, eigenlijk pas aan het eind van de vijftiende eeuw haar tegenwoordige vorm gaven, toen de Reformatie zich al aandiende, zijn onzichtbaar geworden: wij zien thans één grote ruimte die in de loop van de eeuwen veel verschillende indelingen heeft gekend en er zeker nog vele andere zal krijgen;
- ook de omgeving van de kerk is geleidelijk onherkenbaar veranderd, niet alleen door het verdwijnen van de be-

graaffunctie, dus van de dodenakker, maar ook door de veranderende functies van de bebouwing rond dat kerkhof: van kapittelimmunitet werden het kannunikenhuizen, vandaar ging het via burgerlijke woonsteden weer naar bestuurlijke functies; het stadhuis is een kwartslag gedraaid, en het grafelijk hof, waar alles om begonnen was, is geheel verdwenen; er is geen vismarkt en geen stadspoort meer, en de haven voor die poort heeft haar handelsfunctie verloren; de adel houdt het ook al voor gezien, alleen juristen lopen nog steeds bij bosjes op het plein rond - maar in een oud bestuurscentrum als Zutphen vormen die, samen met de kerk, dan ook de rode lijn door de geschiedenis;

- zoals we de kerk thans zien heeft ze dus weinig meer gemeen met de middeleeuwse ruimte erin en eromheen, en toch bekleedt ze symbolisch dezelfde plaats, helpt ze ons de stad te beleven als een stad met geschiedenis, geeft ze historisch en esthetisch diepte

aan het stedelijk bewustzijn en laat ze zien dat alles wat mooi is en genot geeft tijd nodig heeft om te groeien.

Het is een misvatting te denken dat geschiedschrijving geen emoties mag tonen. Bij de uitoefening van hun ambacht moeten de historicus, de archeoloog en de kunsthistoricus weliswaar zuiver en streng te werk gaan, legenden van gegevens onderscheiden, wensdenken van de resultaten van kritisch onderzoek scheiden. Maar in het verhaal dat ze vervolgens op grond van hun onderzoek gaan vertellen mag, ja moet iets van hun bezieling meeklinken, van hun empathie, hun invoeling in het verleden, in wat mensen van toen bezielde om hun geloof materieel gestalte te geven in zo'n prachtige en kostbare kerk, om hun stad te verbeelden in dat bouwwerk met zijn vele functies. De Sint-Walburgiskerk staat - nee, niet als een huis, want huizen zijn vergelijkelijk - maar als een kerk, een materieel en tegelijk symbolisch gebouw dat de continuïteit en de geestelijke waarden

van de stedelijke gemeenschap verbeeldt. Als zodanig zal ze alles overleven zolang Zutphen bestaat, en als zodanig mogen wij er trots op zijn.

Guicciardini zag een andere kerk dan wij, en toch was het dezelfde. Dat het een overoude, nobele tempel is kunnen wij hem nazeggen: een schitterend gebouw, dat in zijn ouderdom heel de geschiedenis van de stad samenvat en ons steeds weer opnieuw tot bewondering, overpeinzing, genot, en – voor sommigen van ons, misschien meer dan we geneigd zijn te denken – ook tot geloven brengt. Moge dit boek ons daarbij helpen, elk op zijn eigen, onvervangbare wijze. Want zoals in het huis van de Heer vele woningen zijn, is deze kerk zo rijk dat iedereen er zijn eigen, persoonlijke plaats kan vinden.

Noten

- 1 Dit werd geschreven en uitgesproken voordat ik zelf het hele boek gelezen had. De lezer zal daarin (p. 156-158) ontdekken dat de kroon vermoedelijk niet boven het graf van de graaf maar bij een Mariabeeld heeft gehangen, wellicht in de Raadskapel, en dat ze vermoedelijk ook voor die cultus is vervaardigd - een bewijs temeer voor het belang van de verering van Onze Lieve Vrouw als stadsheilige. Sedert de voltooiing van mijn bijdragen werd ik ook nog gewezen op een in Zutphen onbekend gebleven passage in J.A.F. Kronenburg, *Maria's heerlijkheid in Nederland*, deel II (Amsterdam, [1904], 336-338, waarin naar opgave van K.O. Meinsma (uit een niet nader aangegeven document in het archief) een volledige lijst wordt gepubliceerd van de kostbaarheden van het Mariabeeld in de Raadskapel die in 1572 door de troepen van de graaf van den Berg waren geroofd: mantels, kronen, sieraden en kleinodiën, naast een aantal zilveren objecten (scheepjes, vissen, menselijke figuren) die votiefgeschenken zullen zijn geweest en op een verering van Maria met vormen van gebedsverhoring wijzen. Ook dit onderstreept nog eens de centrale plaats van Onze Lieve Vrouw in de stad.